

UOT: 636.293.2:611.71:576.16

AZƏRBAYCANDA CAMIŞÇILIĞIN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

T.A.PÜRHHANI, R.S.KƏNGƏRLİ, K.N.ORUCOVA

AKTN Baytarlıq Elmi Tədqiqat İnstitutu

Heyvandarlıq məhsulları istehsalının artırılması, keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və maya dəyərinin aşağı salınması problemi illər keçsə də öz aktuallığını itirməmişdir, əksinə daha da artırmışdır. Ona görə də bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq yüksək məhsul verən heyvandarlıq sahəsinə nəzarəti gücləndirmək lazım gəlirdi. Fermerlərə az əmək sərf etməklə yüksək məhsul verən, xəstəliklərə davamlı olan heyvan cinsləri lazım idi. Bu göstəricilərə də yalnız camışlar məxsusdur. Camışlar sulu, gölməçəli, bataqlıq, lakin isti və günəşli iqlimi olan zonalarda daha çox yayılmışdır. Camışlar yerli şəraitə tez uyğunlaşırlar. Qaba yemlərdən səmərəli istifadə edirlər.

Açar sözlər: camış, yemləmə, qaba yem, camış əti, camış südü, mosarella pendiri, damazlıq camışlar, camışçılıq təsərrüfatı

Tədqiqatımızın əsas məqsədi camışçılıq təsərrüfatlarının azalması və həmin təsərrüfatların diqqətdən kənarda qalmasıdır. Bunun üçün material olaraq internet sahifələrindən, rayonlardakı camışçılıq təsərrüfatlarından öyrəndiyimiz materiallardan istifadə etmişik.

Camış rus dilində "buyvol" adlanır, bu da "buyını vol" –yəni vəhşi öküz deməkdir. Camışlar uzun müddət vəhşi halında yaşamışlar.

Vəhşi camışlara Hindistanın tropik meşələrində, xüsusən də şərq bataqlıqlarında, mərkəzi əyalətlərində, Seylon adasının şərqində indi də rast gəlinir. Camış əhliləşdirilmiş halda Malay adalarında, Çin, Yaponiya, İran, Misir və Türkiyədə çoxlu yayılmışdır. Camışlar İtaliya, Cənubi Avropa, Bolqarıstan, Rumıniya, Macarıstan, Yuqoslaviya, Balkan ölkələrində, Çexiya və Slovakiyada, Siciliya adasında və s. ölkələrdə də yetişdirilir.

Azərbaycanda camış ən qədim zamanlardan bəri yetişdirilir. Hətta camışı ilk əhliləşdirən ölkə Azərbaycan olmuşdur. Bunun tarixi eramızdan əvvəl V-VII minilliyə təsadüf edir. Tarixçilər həmçinin onu da qeyd edirlər ki, camış Avropaya elə Azərbaycandan aparılıb.

Bu da ilk növbədə onun keyfiyyət göstəriciləri ilə bağlı olub. Bunu bolqar alimi, professor Aleko Alekseyevin "Azərbaycan camışı 24 karatlıq brilyantdır, yüksək əyərli qızıldır" –sözləri də təsdiq edir. Hal-hazırda əhliləşdirilmiş camışlar və camışçılıq Dağıstan MR-də, Kubanda, Qara dəniz sahillərində, Krımda və Dunay çayı ətrafı sahillərində camışçılıq çox inkişaf etdirilmişdir. Camışa el arasında "qara mirvari" də deyirlər.

Camışları əhliləşdirdikdən sonra onlardan yer şumlamaqda, yük daşımaqda və s. işlərdə istifadə etmişlər. Bəlkə buna görə də azəri dilində iribuyuzlu qaramal-camış yəni "Cəm iş"–çox iş görən adlandırılmışdır. Ümumiyyətlə Azərbaycanda camışçılığın tarixi uzaq keçmişlərə gedib çıxır. Belə ki, ölkəmizin təbii iqlim şəraiti camışçılığın intensiv inkişafı üçün olduqca münasibdir. Vaxtilə Kürqıraqları, Araz vadiləri, Qazax-Qarabağ düzləri camışçılığın məskəni olmuşdur. Digər heyvan növləri ilə müqayisədə camışlar ən az əhliləşdirilmiş heyvandır. Cəmiyyətimizin ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasında həmişə mühüm rol oynamışdır. Cənubi Qafqazda olan camışların 70%-i Azərbaycanda saxlanılır. Əvvəllər camışlar "Qafqaz camış cinsi" adlandırılmışdır. Çünki Gürcüstanda və Ermənistanda da az miqdarda olsa camış yetişdirilirdi. 1970-ci illərdən akademik A.Ağabəylinin səyi nəticəsində bu ad "Azərbaycan camış cinsi" adlandırılmışdır.

Camışların səmərəliliyi haqqında qədim iranlıların və midyalıların müqəddəs kitablarında belə yazılıb: "qaramal bizim gücümüz...bizim qələbəmiz...tələbatımız... bizim nitqimiz...bizim paltarımız...bizim torpağı becərərək məhsul verənimizdir."

Qədim dövrlərdə hind tayfasından olan Todların böyük camış sürüləri olub və onlar bu heyvanları müqəddəs hesab ediblər. Camışlara yalnız məşhur ruhənilərdən olan Kahinlər qulluq ediblər. Camışlar yalnız dini mərasimlərdə sağılıb və onların südündən yalnız xəlvəti yerlərdə yağ alınıb.

Camışlar inəklərə nisbətən kobud bədən quruluşuna malik heyvandır. Onlar su sevmə, yəni hidrofil heyvan olduqlarından sulu gölməçəli, bataqlı lakin isti və günəşli iqlimi olan zonalarda daha çox yayılmışdır. Xüsusilə isti vaxtlarda suya daha çox tələbatının olması və uzun müddət su vannasının, yəni çimizdirilmənin onların kökəlməsinə, südünün və süddə yağ faizinin artmasına səbəb olur. Həmçinin su vannası camışların isti günəş şüalarından və parazitlərdən qorunmasına çox kömək edir.

Camışlar yemə də az tələbkardırlar. Onlar kobud qaba yemlərlə, hətta keyfiyyətsiz yemləri də yeyirlər. "Camışa qamış verət və süd al" kəlamı əbəs yerə deyilməmişdir. Qaba yemləri yaxşı həzm edirlər. Bu zaman mədə-bağırsaqla selüloza yaxşı parçalanır. Qaba yemləri çox yedikləri üçün mədə-bağırsaqları iri və inkişaflı olur. Qüvvəli yemlərdən istifadə etmədikdə belə qaba yemlərin hesabına camışlar məhsul vermə potensiallarını itirmirlər. Ona görə də Azərbaycanda camışçılıq qorunub saxlanmış və nəsilən-nəsilə ötürülərək inkişaf etdirilmişdir.

Camışlar qara rəngdə olurlar, nadir hallarda ağ rəngdə olurlar. "Albinos camışlar" adlanırlar. Ona görə də günəş şüaları onlara təsir edir, bədənlərini çox qızdırır. Bu heyvanlar isti günlərdə nohurlarda, bataqlıq yerlərdə, durğun sularda, gölməçələrdə, ya da çaylarda yatmağı sevirlər. Bu zaman onların dərisi günəşin radioaktiv şüalarını udurlar və şüalardan xəstələnirlər. Həmçinin qan dövranları yaxşılaşır. Camışlar daha çox süd verirlər. Ona görə quru ərazilərdə yaşayan camışları sağımdan qabaq çimizdirmək lazımdır. Həmçinin camışlar suda uzanarkən parazitlərdən də azad olurlar, 40 parazitdən 38-i ölürlər. Camışlar həmçinin infeksiya və invazion xəstəliklərə tutulma-dıqları üçün də daha çox bəslənilirlər.

Alimlər və mütəxəssislər camışçılığı əsasən ətçilik üzrə inkişaf etdirməyi məqsəduyğun hesab edirlər.

Camış balaqlarının ətinin bir kiloqramı inək ətinin 1kq-na uyğun satılması da onu göstərir ki, camış ətinə tələbat günü-gündən artır. Ona görə də camışların kökəldilməsi ilə məşğul olan fermer təsərrüfatlarının artırılması vacibdir. Camışlardan əlavə ət məhsulları da alınır, belə ki, orta köklükdə olan camışların diri çəkisinin 0,5%-ni dil, 0,86%-ni piylə birlikdə böyrək, 0,25%-ni beyin, 4,34%-ni ıçalat, 1,12%-ni baş əti, 5,2%-ni işgənbə və torcuq təşkil edir.

Camışın südü çox keyfiyyətli və ləzzətlidir. İnəklərə nisbətən az süd versələr də südü və ondan alınan qaymaq, qatıq, süzmə, ayran. Şor məhsulları çox keyfiyyətli və dadlıdır. Tərkibində karotin olmadığı üçün südü və ondan alınan məhsulların rəngi ağdır.

Camış südünün tərkibində yağ faizi çox yüksəkdir: 8-16%. Keçən əsrin 60-cı illərində Şəki rayonundakı Daşüz camışçılıq təsərrüfatında "Bülbül" lıqəbli camış südündə yağlılıq faizi 14% olmuşdur. İnək südünün 22-24 kiloqramından 1kq yağ alındığı

halda, 1kq yağ 11-12kq camış südündən əmələ gəlir. Təcrübələr göstərir ki, camışlar istədikləri qədər çox su içsələr çox da süd verirlər.

Camışların pendiri də keyfiyyətlidir. Camışlarda südün kaloriliyi yüksəkdir. Kalorilik -672-yə bərabərdir.

Camışlarda südün tərkibi inəklərin südü ilə müqayisədə kobalt, mis, dəmir və s. mikroelementlərin 2-3 dəfə artıq olduğu müəyyən edilmişdir. Camış südü həmçinin CaO və fosforlu anhidrid ilə zəngindir. 11 camış südündə 12-18mq C vitamini vardır. Camış südündə xolesterin inək südünə nisbətən 40% aşağıdır.

Həmçinin Azərbaycanda camış südündən və qatığından yağ istehsal olunur. İtaliyada camış südündən məşhur masarella pendiri hazırlanır. Camış südündən kazein də almaq mümkündür.

Əgər camış südündə yağın miqdarını artırmaq lazımdırsa, o zaman camış balaqsız sağılmalıdır. Lakin Azərbaycanda camışları bir qayda olaraq balıqları əmizdirəndə sağırlar. Qabaqca bu çətin olsa da axırda camış buna adət edir. Belə ki, balağa vedrədə süd verməklə ananın yanında bağlayır və camışı sağırlar. Belə olduqda camışlar südlərini tamam verirlər. Bir neçə gündən sonra camış buna öyrəşir və balağı bağlamağa ehtiyac qalmır. Hələ 1971-ci ildə "Daşüz" camışçılıq təsərrüfatında camışlar artıq maşınla sağılırdı.

Camışlar çox həssas və tərs heyvanlardır. Onlar tanımadığı sağıcıyı yaxına buraxmırlar, südlərini "gizlədirlər", onları sağmaq çətin olur sağıcıya öyrəşənə qədər. Ümumiyyətlə camışların soyuğa dözümləri azdır. İnəklər 20 dərəcə şaxtaya dözdükləri halda, camışlar 1 dərəcə şaxtaya əziyyət çəkirlər. Bu da camış orqanizmində ehtiyat piyin az toplanması ilə əlaqədardır.

Camışları təsərrüfatda 20-21 yaşınadək saxlamaq mümkündür. Mədarlığın yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi ABŞ və İsraildə etiraf edirlər ki, xəstəliklərə dözümlü olduqlarına, saxlama və yemləmə şəraitinə az tələbkər olduqlarına görə heyvandarlığın gələcək inkişafı camışçılıqdan asılı olacaqdır.

Azərbaycanda isə bu sahədə geriləmələr vardır. Heyvandarlıq, damazlıq işi və otlaqlar üzrə ekspert respublikanın əməkdar kənd təsərrüfat işçisi Çingiz Fərəcovun apardığı tədqiqata görə camışçılığın belə yüksək keyfiyyətlərinə və üstünlüklərinə baxmayaraq 1968-ci ilə nisbətən heç bir əsas olmadan camışçılıq ildən-ilə geri gedir, camışların baş sayı azalır. Belə vəziyyət ciddi narazılıqlara yol açır. Bunu aşağıdakı cədvəldə göstərmişdir.

Cədvəldən də göründüyü kimi 1968-ci ilə nisbətən 2014-cü ildə camışların say 169,1 min baş azalmışdır. O, qeyd etmişdir ki, camışların baş sayı 2000-ci ilə nisbətən Xaçmaz, Qəbələ, Qax, Zaqatala, Biləsuvar, İsmayilli rayonunda 2 dəfə, Şamaxı və Quba zonalarında 3 dəfə azalmışdır.

Cədvəl

İllər	Camışların sayı (min başla)	O cümlədən ana camışların sayı (min başla)
1968	425,8	161,5
1969	403,8	154,1
2004	308,6	147,9
2005	302,8	145,9
2006	298,9	142,4
2007	298,7	142,6
2008	288,4	137,0
2009	282,7	133,7
2010	277,1	131,3
2011	269,4	128,3
2012	265,9	126,6
2013	260,9	123,9
2014	250,7	120,2

Azərbaycanda camışlarının baş sayının azalması və tənəzzülə uğraması Avropa ölkələrinin camış axtarışına başladığı bir dövrə təsadüf edir. Camış nadir bir heyvan olduğuna görə onları qoruyub mühafizə etmək məhsuldarlığını artırmaq məqsədilə ümumdünya camışçılıq federasiyası yaradılmışdır. Azərbaycanda da Respublika Camışçılar Cəmiyyəti yaradılmışdır. Bu cəmiyyətin Prezidenti AzETBi-nin biol.ü.f.d, Neftçala rayonu Yavər kəndi Biniyev kəndli fermer təsərrüfatının başçısı Akif Fərəcov fərhad oğludur. Fermerin dediyinə görə təsərrüfatlarında 150 baş camış saxlanılır. Hər camışdan 1500-2000 kq süd sağılır. Əgər maliyyə imkanları ilsa təbii ki, camışçılığın inkişafında çətinlik olmazdı. Hal-hazırda Türkiyə bizdən məhsuldar camış almaq istəyir. Camış xarici ölkələrə satılaraq Respublikamıza valyuta gətirə bilər. Deməli camışçılıq təsərrüfatı genişləndirilməli və inkişaf etdirilməlidir. Ona görə də bu haqda düşünməyə dəyər. Fermerin dediyinə görə camışlar bu təsərrüfatda 28 yaşa qədər bala verirlər. Bu özü də yüksək göstəricidir.

Camışçılığı artırmaq məqsədilə həmçinin 2002-ci ildə respublikada camışların süni mayalandırılmasına da başlanılmışdır. Bunun üçün İran İslam Respublikasının Urmiyə şəhərindəki Süni Mayalanma Mərkəzindən 750 doza Azərbaycan camışlarının toxumu gətirilmişdir. İranlı mütəxəssislər eyni zamanda Süni Mayalanma Mərkəzində yüksək məhsuldar "Mirrah" cinsindən olan camış kəllərindən toxum alması metodu ilə tanış olmuş və bu sahədə olan yeniliklər barədə yerli kadrlara da bəzi tövsiyyələrini vermişlər.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda camışçılıq təsərrüfatlarının genişləndirilməsi vacib və ümdə məsələdir. Qeyd etmək lazımdır ki, camışın südü, qatığı dünya təbabətində qəbul olunmuşdur. Onlardan xərcəng xəstə

təliyinin müalicəsində istifadə edirlər. Nazirlik rəsmisinin sözlərinə görə camışçılıq sahəsini dirçəltmək üçün elə də ciddi çətinliklər yoxdur. Amma amışçılıqla indi və keçmişdə məşğul olanların dedikləri fikirlər o qədər də nikbin mənzərə yaratmır. Reallıq isə odur ki, ənənəvi olaraq bizə məxsus olan bir çox mövqeləri itirdiyimiz kimi heyvandarlığın unikal sahəsi sayılan camışçılıq da əldən getməsin. Şübhəsiz, bu işdə müxtəlif obyektiv amillərlə yanaşı, zamanın keyfiyyət tələblərindən daha çox pulartıran kəmiyyət göstəricilərinə söykənən ab-havası da az rol oynamır.

Camış məhsulu çox qiymətlidir, müalicəvi əhəmiyyəti vardır. Camışların saxlanması göldə, suyun kənarında olmalıdır ev şəraitində olsa belə. Tövlələrdə bu şəraiti yaratmaq isə nə qədər vəsait tələb edir.

Xatırlatmaq yerinə düşər ki, 1982-ci ildə Azərbaycan hökuməti camışçılıqda damazlıq işinə təkən vermək məqsədilə 5 damazlıq dövlət təsərrüfatı yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdir. Şəki rayonundakı "Daşüz", Salyan rayonundakı M.B.Qasımov adına, Dəvəçi (indiki Şabran), Zərdab və Xanlar (indiki Göy-Göl) damazlıq camışçılıq təsərrüfatları. Lakin Salyan rayonundakı M.B.Qasımov adına camışçılıq təsərrüfatı özəlləşdirildi. Zərdab rayonundakı damazlıq dövlət camışçılıq müəssisəsində olan 800 baş camışdan cəmi 70 baş qaldı, çünki burdakı tövlələr söküldü.

Dəvəçidəki camışçılıq təsərrüfatı da bərhad hala düşdü, baxımsızlıq və laqeydləkdən. Çünki bu təsərrüfatlarda direktorlar tez-tez dəyişdirildi və təsərrüfatların yalnız adı qalmışdır. Göygöl camışçılıq təsərrüfatı da o vəziyyətdədir. Az-çox "Daşüz" camışçılıq təsərrüfatı qalmaqdadır.

Azərbaycanda camışçılıq təsərrüfatlarının və damazlıq camışların yetişdirilməsi vacibdir və lazımdır.

Bu bir həqiqətdir ki, yerli icra orqanlarının fəal iştirakı və ciddi tələbkərliliyi olmadan əkin torpaqlarının tamamilə istifadə olunması mal-qaranın, o cümlədən camışın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması, heyvanların süni mayalandırılması, onlar üçün örtüş yerlərinin və s. olması mümkün deyildir. Ona görə də gələcək üçün bu sahəyə diqqət artırılmalıdır.

Camışçılıqdan danışmışkən ömrünü Azərbaycan camışçılığının inkişafına sərf etmiş dünya şöhrətli alimlərimizi yada salmaya bilmərik. Ağaxan Ağabəylini, Zülfüqar Verdiyevi, Cahangir Axundovu, Akif Fərəcov, Eyyub Bəşirov, Turan Turabovu, Adil Babayevi, Fikrət Abdinovu və digərləri belə alimlərdəndir. Bu cür tanınmış alimlərin xatirəsini əziz tutmalı və onlarla fəxr etməliyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Агабейли А.А. Гусейнов, Потребление воды буйволата в зависимости от сезонов года и условий кормления. Труды Ах.СХИ. Т-ХИ, 1960.
2. Pürhani T.A Camışlarda kəllə sümüklərinin ekologiyası və yaş xüsusiyyətləri.

Monoqrafiya. Az.KTA. Gəncə-2003. 3. Babayev a.N. Camışçılığın əhəmiyyəti Bakı-1986. 4. Pürhani T.A. Yemləmə tipinin camışların kəllə sümüklərinə təsiri. Baytarlıq Elmi-praktiki jurnal N5. 2013. 5. Pürhani T.A. Babayev A. N. Camışlarda baş skeletinin yaş xüsusiyyətləri. Az.DKTA-70 Gəncə 1999

Перспективы развития буйволводства в Азербайджане

T.A.Пурхани, Р.С.Кенгерли, К.Н.Оруджова

Повышение производства животноводческой продукции, улучшение её качества и снижение стоимости, с годами не утратили свою актуальность.

В связи с переходом к рыночной экономике необходимо было усилить надзор над отраслью животноводства. Для снижения затрат фермеров, необходимо было импортировать породистых животных, которые устойчивы к различным болезням. Это правило применимо к буйволом. Буйволы в основном обитают в заболоченных, но чаще теплых и солнечных климатических зонах. Они быстро адаптируются местным условиям. Эффективно употребляют грубые корма.

Ключевые слова: буйвол, кормление, корма грубые, мясо буйвола, буйвола молоко, сыр моцарелла, породистых буйволов, буйвола фермы.

The development buffalos prospekts in Azerbaijan

T.A.Purhani, R.S.Kengerli, K.N.Orudzhova

Increased livestock production, improve quality and lower cost, over the years, have not lost their relevance.

In connection with the transition to a market economy, it was necessary to strengthen the supervision over the industry of animal husbandry. To reduce the cost farmers must be imported thoroughbred animals that are resistant to various diseases. This rule applies to buffalo. Buffalos mainly inhabit the wetlands, but most warm and sunny climates. They quickly adapted to local conditions. Effectively use the roughage.

Key words: buffalo, forage, coarse forage, buffalo meat, buffalo milk, mozzarella cheese, purebred buffaloes, buffalo management.

_____